

ПОВІДОМЛЕННЯ. ДОДАТКИ. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Віктор Петрушенко

Національний університет “Львівська політехніка”

СВЯЩЕННЕ ТА ЕСТЕТИЧНЕ: УМОВИ ТА ФОРМИ УЗГОДЖЕННЯ

(Рецензія на монографію Головей Вікторії Юріївни

“Сакральне в мистецтві: проблеми образотворчої репрезентації: монографія /
Вікторія Юріївна Головей. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 420 с.”)

© Петрушенко Віктор, 2013

Сучасній людині навряд чи можна просто так нав'язати релігійні почуття та переживання, змусити її до відвідування храмів та до участі у релігійних обрядах: здебільшого вона хоче спиратися на щось осмислене та зрозуміле, або на те, що може входити у співзвучність з її духовними станами та прагненнями. А стани та прагнення людей в наш час значною мірою пов'язані з проявами суспільства масового споживання та з масовою культурою. Вагома роль у ставленні до релігії у масовій свідомості належить мистецтву, яке, на думку деяких дослідників, просто не може оминати те, що називається сакральним, і яке, як уявляється, так чи інакше орієнтоване на те, щоб зазирнути у трансцендентне. Саме така спрямованість характеризує рецензовану монографію: у ній “червоною ниткою” проводиться думка про те, що як у своїх класичних, так і у некласичних та навіть авангардових формах мистецтво так чи інакше орієнтоване на позамежне, трансцендентне і особливими іманентними засобами їх репрезентує. Обговорюючи подану для рецензування монографію В.Ю. Головей, не можна не відзначити одразу ж її актуальності та своєчасності: стан сучасного суспільства доволі часто характеризується поняттями “нової релігійності” або постсекулярності; в обох випадках йдеться про певні трансформації релігійності у сучасних умовах. Проте роль і значення сакрального, як свідчать дослідження Вікторії Головей, не обмежується питаннями релігійності та релігійного життя суспільства: за самою своєю сутністю людська особистість спрямована за межі емпірично наявного, що й дає їй змогу бути самодіяльною, творчою. Актуальність представленої монографії підсилюється також і відсутністю достатньо докладних та ґрунтовних праць з цієї тематики у вітчизняній гуманітарній думці. Більше того, сьогодні відсутні докладні та багатогранні філософсько-культурологічні розвідки з цієї проблематики. Вже внаслідок цього монографію Вікторії Головей можна вважати серйозним внеском у сучасну гуманітарну думку України.

Переходячи до змісту праці, слід одразу ж відзначити її проблемний характер, змістову єдність, логічну послідовність: зокрема, структура роботи та виклад матеріалу розгортаються за принципом руху від загального до конкретного; завершується праця зверненням до найбільш актуальних проблем сучасного постмодерного ставлення до сакрального.

Найбільший інтерес, на наш погляд, мають такі тематичні складові монографії.

Насамперед – це прискіпливий та докладний аналіз вихідних понять праці – сакрального та священного, а також певних похідних чи опозиційних до них понять – сакраментального, ієратичного, профанного, мирського, демонічного (с. 12 – 37). Автор наголошує на амбівалентності поняття сакрального, на неможливості його зведення до виключно позитивного значення із єдиним семантичним змістом: “Сакральне може проявити себе і як творча, і як руйнівна сила” (с. 20). Що стосується поняття священного, то тут, на думку авторки, спостерігається “майже цілковита відсутність негативних конотацій” (с. 19). Прослідковуючи етимологічні корені поняття “священне”, “святе”, Вікторія Головей фіксує їх первинні значення, такі як зростання, силу, набування, животворення, плодючості (там само). Користуючись моментом, можна було б відзначити майже цілковитий збіг таких прасем терміна “святе” з давньогрецьким значенням поняття “природа” та у подальшому відзначити нюанси у розумінні і святого, і фізичного у

духовних традиціях Західної та Східної Європи, проте авторка на цьому не зупиняється, можливо, справедливо вважаючи, що це виходить за межі її дослідницьких завдань. Істотний інтерес у цій частині книги являють собою думки авторки щодо набуття значення онтологічного та аксіологічних наголосів у названих поняттях у філософії та культурі подальших часів (с. 20 – 25); цю думку вона демонструє зверненням до найвідоміших аналітиків цих понять, включаючи й М. Гайдеггера. В останньому випадку справедливо підкреслюється єдність онтологічного, екзистенційного та гуманістичного аспектів поняття сакрального (с. 25). На завершення розгляду цього аспекту теми монографії (аналіз вихідних понять), авторка звертається до особливостей статусу сакрального та ставлення до нього у неklasичній культурі, відзначаючи: “Якщо в минулому сакральне традиційно відіграло роль своєрідного епіцентру культурного розвитку, то сьогодні його соціокультурний статус є доволі проблематичним” (с. 34), воно зазнає різноманітних трансформацій та заміни “симулятивними практиками” (с. 35). Аналізуючи основні аспекти виявлення священного, В.Ю. Головей поступово переходить до виявлення його культуротворчого потенціалу, звертаючись, зокрема, до поняття досвіду. Можливо, найбільший інтерес у цьому змістовому блоці міркувань являє собою звернення до понять “досвід священного”, “сакральний досвід”, “містичний досвід” (с. 41 – 61). У подальшому аналізі теми відбувається логічно виправданий перехід до процесів десакралізації дійсності, що інколи набувало доволі радикального виявлення (с. 58 – 61). Відзначимо, що автор доволі чітко та переконливо розрізняє сакральний досвід та містичний досвід, доводячи, що містичний досвід тяжіє до апофатики у питаннях виразу свого змісту (с. 47), в той час, як сакральний досвід (або досвід сакрального) характеризується прагненням виразити, винести назовні свої здобутки, використовуючи насамперед та переважно символічні форми (с. 51 – 53). Авторські міркування у проблемному полі цих питань видаються надзвичайно цікавими та корисними, істотно збагачують наші уявлення про сакральне такі поняття, як “мить”, “динамічна вічність”, “кайрос” тощо. У той самий час не можна не зауважити не зовсім виправданого вживання як синонімів понять “сакральний досвід” та “досвід священного”, адже перед тим були відзначені відмінності між поняттями священного та сакрального, отже, напевне, варто було б зберегти і у міркуваннях про аналізовані різновиди досвіду цю відмінність, що, скажемо, уможливило б відзначити нюансовані відмінності між західноєвропейськими та східноєвропейськими духовними традиціями.

Деяко незвичними, проте доволі обґрунтованими, постають міркування стосовно ролі тілесності у виявленні сакрального; тут авторка аналізує думки М. Мерло-Понті, Й. Гьойзінґи, М. Фуко та інших, цілком переконливо доводячи, що участь тілесності в естетичних проявах сакрального є доволі органічною, хоча й суперечливою (с. 61 – 72): аналізується досвід тілесного аспекту проявів священного в історичній перспективі (с.73 – 89). Зазначу, що, скоріш за все, обсяг монографії не дав змоги авторці звернутись у цьому питанні до традицій християнської філософії та теології та висвітлити їх в належний спосіб, проте, на мій погляд, варто було б звернутись до поняття освяченої чи священної тілесності у соціології С. Булгакова, учення якого іде в унісон з авторськими міркуваннями. Могли б деяко розширити контекст аналізу цього питання і звернення її до тез доволі відомої книги А.Я. Гуревича “Категорії середньовічної культури”.

Не можна не виділити і звернення авторки до взаємодії релігійного та художнього елементів у процесах становлення образотворчого мистецтва (с. 894 – 117); при цьому слід відзначити багатющу історико-культурну, джерельну та мистецьку бази, що були використані для проведення позиції автора. Відповідно до спрямування своєї праці та попередніх міркувань, авторка стверджує: “... Вважаємо безпідставними суперечки навколо питання, що виникло раніше, – мистецтво чи релігія, ... адже в архаїчну епоху і людська свідомість, і архаїчна культура загалом характеризувались синкретичною єдністю всіх форм духовної активності, які ми пізніше диференціювали як релігійні, художні, естетичні, етичні тощо” (с. 97). Цікавим є те, що авторка наголошує не лише на певному синкретизмі цих давніх форм освоєння світу людиною, а й на їх ролі у становленні розвиненої людської свідомості, у чому, на її переконання, відіграли дуже важливу роль не лише елементи раціонального мислення, а й образно-символічні форми як провідні носії естетичного ставлення людини до дійсності. Важко не поділити думку авторки про те, що “синкретична сукупність *міф – ритуал – мистецтво* утворила структурну основу конструювання і

знаково-символічної репрезентації первісного світовідношення, у якому чуттєво-образне, інтуїтивне переважало над раціонально-понятійним” (с. 116).

Про виважений та науковий підхід до теми свідчить і сміливе звернення В. Головей до аналізу поняття “репрезентації”, що має довгу історико-філософську традицію та неоднозначний змістовий контекст (с. 122–138). У цьому підрозділі особливо позитивним постає аналітика понять із використанням доволі великого масиву дослідницьких джерел: тут фігурують звернення до античної, середньовічної філософії, філософії Нового часу та новітньої філософії. Особливо цінними видаються нам твердження стосовно того, що репрезентація являє собою не просте заміщення, а багатогранний та складний процес, в якому людській ментальній активності належить провідна роль. Окрім того, і це можна вважати авторськими знахідками, аналізуючи процеси репрезентації, йдеться про знакові та знаково-символічні форми, про так звану гру репрезентації. У підсумку авторські рецепції цього поняття набувають не лише художніх та культурологічних, а й онтологічних, гносеологічних та соціально-історичних наповнень. На мій погляд, надзвичайно важливими у цьому підрозділі монографії є міркування над співвідношенням понять представлення і вираження (с. 139–151); авторка знаходить дуже цікаві конотації свого розуміння представлення із гайдегерівським “поставом” (с. 150) у його дещо специфічному значенні, проте найважливішим є міркування про роль виразності, способів вираження у художньо-мистецькій репрезентації. Вона не приймає позиції Б. Кроче та О.Ф. Лосєва про те, що естетика є наука про вираження (вражальність, виразність), хоча її власні міркування змушують визнати, що саме способом, формам, прийомам вражальності належить провідна роль у специфічній для мистецької діяльності репрезентації. Після таких авторських розвідок цілком переконливо звучать тези про символічно-репрезентативну форму естетичного вираження та виявлення онтологічного аспекту репрезентації священного у мистецтві (с. 149 – 202). Доволі повно та докладно розглянуті і функції сакрального мистецтва (с. 203 – 225). Усі означені авторські розвідки починають ефективно працювати на авторську концепцію тоді, коли відбувається перехід до аналізу особливостей виявлення божественного та священного у християнській релігійній традиції та у християнському мистецтві. Тут також використовується авторитетний, добротний та багатющий науковий матеріал (с. 232 – 254), зокрема, богословський та дослідницький. Піддаються аналізу естетичні та теоретичні засади християнської іконографії (с. 255) і робиться висновок про те, що саме ікони були у Київській Русі своєрідним “богослов’ям преображення” (с. 312 – 315).

І нарешті, в останньому розділі авторка вступає у полеміку стосовно того, якою мірою і чому сучасне сакральне мистецтво зазнає кризи, у чому, зокрема, проявилось те, що воно розірвало ейдетичний зв’язок з первообразами, втратило символічну природу і перетворилося на вторинні знаки, які кволо демонструють порожні оболоні своїх художніх форм (с.3 60). Вона вважає, що сучасне мистецтво свідчить про втрату зустрічей із Абсолютом (с. 356), із чим можна було б посперечатись, так само, як і з її сподіваннями на відродження глибокої та істинної віри. На мій погляд, тут приховані складніші проблеми і процеси, зокрема відсторонення людини від прямих зустрічей з оголеним буттям внаслідок колосальних первинних, вторинних та N-них соціально-нормативних, культурних та знакових нашарувань на людських відношеннях щодо реальності.

Слід визнати, що монографія Вікторії Головей є подією у вітчизняній гуманістиці та вагомим внеском не лише у філософські дослідження, а й осмислення людських взаємин із світом взагалі та у наш час зокрема. У той самий час багато її положень мають дискусійний характер. Відзначу кілька моментів.

Розглядаючи поняття репрезентації, яке, як вже відзначалось, має складну історико-філософську траєкторію, В. Головей залишає поза увагою традиції англійського емпіризму, в якому це поняття відіграло роль однієї з найважливіших категорій; як, наприклад, можна послатись на праці Д. Юма. Відповідно у праці В. Головей не фігурує проблема співвідношення репрезентації і презентації, яке, як видається, могло б виконати евристичну роль у цілій низці положень монографії.

Аналізуючи ідейну та естетичну спадщини візантійської патристики, поза полем зору авторки опиняються певні ідеї патріарха Фотія, також, на наш погляд, важливі для авторської теми. Маються на увазі дуже тонкі спостереження Фотія стосовно ролі руху та динаміки в оздобленні та

розташуванні фресок християнського храму. Тема динаміки, виражальних засобів її запровадження у сакральне мистецтво звучить доволі сучасно та невиразно у загалом емоційно напруженій роботі.

Багато разів доволі влучно та переконливо, спираючись на сакральне мистецтво на метафізику, трансценденцію людських духовних поривань та пошуків, авторка монографії, всупереч таким своїм твердженням (с. 149), раптом погоджується з Г.-Г. Гадамером у тому, що “власна сила буття зображення виявляється в зображеннях релігійних”. І це, мовляв, тому, що Богоявлення набуває наочності “винятково у слові й зображенні”, що “зображення співвідноситься з зображуваним у буттєвому плані” (с. 149). Це твердження якраз і позбавляє сакральне мистецтво метафізичних коренів, а на перший план у реальності сакрального змісту виводить форми його виразу, в той час як форми виразу, згідно з авторським переконанням, існують як буттєва реальність досвіду – як пізнавального, так і досвіду священного та містичного. Звичайно, положення Г.-Г. Гадамера мають продовження, який твердить, що слово й зображення “дають змогу тому, що вони представляють, бути цілком тим, чим воно є насправді” (с. 149), але й цей пасаж скоріше іде врозріз із авторською концепцією, яка ґрунтується на тому, що сакральний та містичний досвід мають принципово символічний характер, і отже, не можуть просто збігатись з буттям того, що вони виражають.

Можна посперечатись із нею і тоді, коли вона розглядає причини та підстави можливого конфлікту між естетичною та релігійною функціями релігійного мистецтва (с. 204 – 207); тут наголос зроблений на відмінності у сприйняттях релігійного художнього твору людиною віруючою та атеїстом, проте варто було б, на мій погляд, більше уваги акцентувати на тому, що такий конфлікт може бути закладений у зміст самого твору. Авторка про це згадує побіжно, лише у доповненні до своєї основної тези, вміщеної у дужках на с. 205 – 206, у той час, як в річищі її основних міркувань варто було б докладніше розкрити саме цей момент.

Проте наведені підстави для полеміки з авторкою монографії свідчать, скоріше, про продуктивність та багатогранність її праці, ніж про її серйозні вади.

Підводячи підсумок, хочу відзначити, що монографія В.Ю. Головей “Сакральне в мистецтві: проблеми образотворчої репрезентації” являє собою актуальне, високо теоретичне дослідження однієї з найскладніших проблем сучасності. Монографія надзвичайно багатопланова, містить багато цікавого матеріалу, що доволі майстерно використовується авторкою для викладу та обґрунтування власної авторської концепції. До того ж є усі підстави вважати роботу Вікторії Головей своєрідною енциклопедією теми сакрального мистецтва, оскільки в ній ця тема представлена у її багатоманітних проявах та векторах. При цьому виконана вона на прекрасному філософсько-методологічному рівні з використанням адекватних філософських методів та підходів. Робота, безумовно, є філософською і має потужний евристичний потенціал. Вона цілком відповідає усім вимогам щодо наукових праць, постає авторським самостійним дослідженням, насиченим повноцінним, цікавим та різноманітним науковим матеріалом.

Юрій Шадських

Національний університет “Львівська політехніка”

АМБІВАЛЕНТНИЙ ХАРАКТЕР ЛЮДСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ

(До виходу із друку монографії І.В. Карівця “Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю” / І.В. Карівець. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 256 с.)

© Шадських Юрій, 2013

Проблеми повсякдення перебувають у центрі уваги сучасної філософії, етики та естетики, культурології, а також багатьох інших наук. До того ж сьогодні в Україні відсутні монографії, в яких би всебічно досліджувалося повсякдення у філософському та соціально-філософському аспектах. Тому монографія І.В. Карівця започатковує серйозне обговорення різноманітних підходів до